

החשמונאים מלחמת מגן (חשמונאים א ב לך, מ). כפי שיוצא מן הספרות התלמודית כבר היו סייגי שבת ידועים באותה תקופה בכל חומרתם, תרגום השבעים שנתחבר קודם זמן החשמונאים מתרגם לפעמים לפי ההלכה המקובלת בתלמוד³ (ונקרב בעה"ב אל האלהים – ונשבע, ממחרת השבת – ממחרת יו"ט הראשון, ובן אין לו – וזרע אין לו, ועוד). דמטריוס, סופר הלניסטי שחי באותו זמן, יודע שגיר הנשה חל רק על בשר וצאן, פסודו אריסטיאס יודע כנראה על תפלין של יד, וכן מוצאים רשמי הלכה אצל פסודו-פוקלידס, מכאן שההלכה שבתורה שבעל פה כבר קיימת היתה קודם לאותה תקופה שבה נתייחדו הפרושים בנושאי ההלכה ומטפחיה" (ב). דהפריס מתוך אנצ"ע ערך הלכה)⁴.

המסורת על פה היתה חזקה אף יותר מספרי הכתובים, ולפעמים מביאים חז"ל הלכה ממסורת על פה מבלי לציין שהדבר עולה גם מתוך הכתובים הקדמונים. כך מספרים חז"ל כי מסורת עתיקה מימי שמואל הנביא קבעה שעל אף איסור התורה על ביאת עמוני בקהל ה', הרי ש"עמוני ולא עמונית".

-
- 3 יש להוסיף כי תרגום השבעים הושפע גם מנוסח התפלה! (אורבך, חז"ל אמונות ודעות, עמ' 16).
- 4 בספרים החיצוניים ישנן עדויות נוספות על קיומה של הלכה מלבד הכתוב בספר התורה:
- ❖ בספר טוביה (א ז) מוזכר המושג ההלכתי "מעשר שני". ושם (ז יג יד) מוזכרים נישואין "ע"פ תורת משה" ע"י כתיבת ספר וחתומה. שזו כנראה הכתובה, או שטר קדושין, ששניהם נתפרשו רק בדברי חז"ל.
 - ❖ באגרת אריסטיאס (קמו) מוזכר כי העופות הטמאים הם דורסים (סימן טהרה שמוזכר רק בחז"ל). ועל מצות תפלין הוא אומר: "וכן צויה המחוקק בדברים ברורים לקשור את האות סביב היד".
 - ❖ בספר יהודית ובן סירא מוזכרים שבעת ימי אבלות. ביהודית (ה ו) מוזכר איסור הצום בשבת יו"ט ור"ח כפי ההלכה (ר"ה יט).
 - ❖ בן סירא (כג ט) "באזכרת השם הקדוש אל תרגיל", וכן בספרי מכבים לא מוזכר אלא הכינוי שמים (א: ג יח' ס. ד: י, יב, טו). בהתאם להלכה (אדר"נ פל"ו).
 - ❖ בספר מכבים (ב יב לח) מוזכר מנהג ישראל להיטהר לפני כניסת השבת, בהתאם להלכה (שבת כה:). מכבים (ב יב מג) הבאת קרבן לכפר על המתים, כמו בספרי סוף שופטים. במכבים (ב מה) מוזכרת מילה בכפיה את הבנים שאינם נימולים, כפי ההלכה (קידושין כט.). סדר התענית המתואר במכבים (א ג) תואם לדברי המשנה במסכת תענית.
 - ❖ ברכת הקשת מוזכרת בבן סירא (מג יא) ראה קשת וברך עושיה. בן סירא (מב ד) מזכיר את קינוח האבק מן המשקלות (בהתאם לב"ב ב י).
 - ❖ בחזיונות הסיבילות (סד כד) מוזכרת ברכה קודם האוכל.
 - ❖ בכתבי יב מוזכרת ההלכה של גט שחרור לשפחה (ליונשטם, אנצ"מ ערך יב).
 - ❖ עוד יש להוסיף את המובאה מדברי Theophrast שחי כשלש מאות שנים לפני החרבן, כפי שמצטט פלביוס בספרו 'נגד אפיון' כי בדברו על אנשי צור כותב שנאסר להם לישבע בנוסח השבועות הנהוגות בין עמים אחרים, ובין השבועות של העמים האחרים מונה את השבועה 'קרבן', ועל זה מציין פלביוס כי בשום עם ולשון אין שבועה בשם 'קרבן' מלבד אצל היהודים. ואכן שבועה על ידי המלה 'קרבן' נזכרת במשנה נדרים א ג.

הקורא הספקן יוכל אולי לחשוב כי אין זו מסורת ברורה שהגיעה אליהם בשם שמואל, אלא הבנה כי שמואל הנביא שבדאי ידע את המסופר במגלת רות, ואעפ"כ המליך את דוד כנראה סבר שיש איזה שהוא היתר לדבר, ויש לשער כי היתר זה הוא "עמוני ולא עמונית". אבל בניגוד להשערות עומדת העובדה שכבר בספר נחמיה עולה ברור כי כך הבינו את התורה, שאוסרת רק על עמוני זכר. וכך אומר נחמיה:

"ביום ההוא נקרא בספר משה באזני העם ונמצא כתוב בו אשר לא יבוא עמוני ומאבי בקהל האלהים עד עולם כי לא קדמו את בני ישראל בלחם ובמים וישכר עליו את בלעם לקללו ויהפך אלהינו הקללה לברכה ויהי כשמעם את התורה ויבדילו כל ערב מישראל", (נחמיה יג א-ג)

הרי לנו שהעם בזמן נחמיה שנשאו נכריות וגם נתנו את בנותיהם לנכרים, נבדלו מן העמונים והמואבים כפי המתואר ששבו בתשובה וקיימו את דברי התורה. ונחמיה אף טורח לצטט את לשון התורה (דברים כג ה והלאה). אך בהמשך הפרק, לאחר כמה וכמה אירועים, אנו קוראים:

"גם בימים ההם ראיתי את היהודים השיבו נשים אשדודיות עמוניות מואביות בניהם חצי מדבר אשדודית ואינם מכירים לדבר יהודית וכלשון עם ועם, ואריב עמם ואקללם ואכה מהם אנשים ואמרטם ואשביעם באלהים אם תתנו בנתיכם לבניהם ואם תשאו מבנותיהם לבניכם ולכם (דברים ז ג), הלוא על אלה חטא שלמה מלך ישראל ובגוים הרבים לא היה מלך כמוהו ואהוב לאלהיו היה ויתנהו אלהים מלך על כל ישראל, גם אותו החטיאו הנשים הנכריות (מ"א יא א) ולכם הנשמע לעשת את כל הרעה הגדולה הזאת למעל באלהינו להשיב נשים נכריות?" (נחמיה יג כג-כו).

הרי שנחמיה נפגש שוב בתופעה של נישואים עם מואביות ועמוניות, למרות שכבר נבדלו מן העמונים. אך כאן איננו מזכיר כלל את איסור התורה על עמוני ומואבי שהזכיר לעיל, ולא עוד אלא שהוא טורח ומביא את הפסוק בדברים יד העוסק בנישואין עם כנעניות. וכן מריבוי הנשים של המלך שלמה. בחר שנחמיה לא ראה את הנישואין עם נשות עמון ומואב ככלולים באיסור התורה!⁵ חז"ל לא טרחו תמיד להביא מקראות המסייעים להלכה שבידם, משום שהכירו בכך שההלכה קודמת אף לספרי הנביאים! (ראה גם בהערה).

⁵ ישנן עוד הלכות המוזכרות ע"י חז"ל, אך נמצאות כבר במקרא. ❖ כך בדברי הימים ישנו יסוד הדרש ההלכתי לשוב הסתירה בין דברים (טז ב) האומר: "וזבחת פסח לה' אלהיך צאן ובקר", ושמות (יב ה) האומר: "מן הכבשים ומן העזים תקחו". חז"ל קבעו: הצאן והבקר לחגיגה (פסחים ע:). וכבר מפורש הדבר בדה"ב (לה ז): "וירם יאשיהו לבני העם צאן כבשים ובני עזים הכל לפסחים... ואת הבקר לקרבן שלמים".

אך העובדות אינן מפריעות לפרופ' אורבך לקבוע:

❖ "אין ספק שתקנה זו 'עמוני ולא עמונית' היא הלכה קדומה, כנראה עוד מימי החשמונאים, מזמני הכיבושים, שבהם התפשט היישוב היהודי לעבר הירדן", (חז"ל, אמונות ודעות, עמ' 329). ומה בדבר דוד המלך? האם אין הלכה זו עולה באופן ברור ממגילת רות?

אלבק מקדיש פרק בחיבורו "מבא למשנה" (י-ם תשי"ט, הוצ' מוסד ביאליק), להוכחת קדמות התושבע"פ, נביא כאן תקציר מדבריו:

❖ "עקבות תושבע"פ בין בביאורים ובין בחוקים ומנהגים חדשים אנו מוצאים גם בנביאים ובכתובים, בספרים אלו נזכרים חוקים בדרך העברה אבל במשמעות ברורה, בעוד שבתורה הם סתומים ומשתמעים לשתי פנים, וכן נמצאים בנביאים ובכתובים הרחבות לדיני התורה ומנהגים חדשים וזה מוכיח על פירושים והרחבות לתורה שבכתב...", (עמ' 4).

לדוגמא: יהושע ה' יא מפרש את ויקרא כג יד, מלכים ו' ז מפרש ומרחיב את שמות כ כב ודברים כז ה. מלכים ב' יב מרחיב את שמות ל' יא והלאה. בהמשך דבריו מביא הלכות קבועות מכל ספרי הנביאים, ומסכם:

❖ "סבורני שדי לנו בדוגמאות אלה להוכיח שכבר בנביאים וכתובים נמצאים ביאורים לסתומות שבתורה, וכן הרחבות לחוקיה ומנהגים שונים, וכל זה כלול במושג תורה שבעל פה, עקבות תורה זו וסימניה אנו מוצאים גם בספרים חיצונים. ולעניינינו חשוב במיוחד תרגום השבעים לתורה שנתחבר בערך במחצית הראשונה של המאה השלישית לפני הספירה. בתרגום זה מתורגמים כמה וכמה מהוקי התורה בהתאם להלכה שלנו, וכמה מהם בהתאם לאחת מן הדעות השונות שנמסרו בספרות ההלכה בפירוש ההוק, ופעמים התרגום מתנגד...", (עמ' 10).

דוגמאות שהוא מביא: תשביתו שאור – בשריפה וביעור. לא תצא כצאת העבדים – הכנענים. (לא כאבן עזרא ורשב"ם). איסור קרחה לכהנים – על

❖ כן הסתירה בין דברים (טז ו) "תזבח את הפסח... ובשלת ואכלת" לבין שמות (יב ט) "אל תאכלו ממנו נא ובשל מבושל במים כי אם צלי אש". ובדברי הימים (ב לב יג): "ויבשלו הפסח באש".

❖ גם בענייני אגדה, לדוגמא: אמרו חכמים (ר"ה טז). כי בחג נדונים על המים. והנה כבר כתוב בזכריה (יד יז) כי הגויים שלא יחוגו את חג הסוכות לא ירד עליהם הגשם, "ונראה שסבר הנביא שבחג הסוכות נדונים על המים" (ליונשטם, אנצ"מ ערך חג).

❖ ההלכה קובעת כי "כהן גדול מקריב חלק בראש ונוטל חלק בראש", וכך אנו מוצאים את בני עלי רשאים לקחת לעצמם את החלק הטוב מן הזבח כרצונם (ש"א ב יג-יז).

מת. ממחרת השבת – יום טוב. ובן אין לו – ואפילו נכד פוטר. מעשר עני במקום מעשר שני. בהמשך מביא דוגמאות מן הספרים החיצונים ומסכם:

✱ "כל זה מוכיח כמה גדול היה כוחה של תורה שבעל פה כבר בזמן החשמונאים הראשונים עד שהקיפה חוגים שונים בעלי השקפות רחוקות ומנוגדות", (עמ' 16). אלבק שם מביא דוגמאות רבות מאוד להלכות במשנה הנמצאות כבר בספרים החיצונים בצורות שונות. ומסיים: "הדעה היסודית על קדמות התורה שבעל פה ועל מסירתה מדור לדור נתאשרה לנו גם ממקורות אחרים, מעתה נוכל לאמור שההלכות והמנהגים שבספרים החיצונים בין אלו המתאימים להלכה שלנו ובין אלו המתנגדים לה עדים הם לקיום הלכה ראשונה בזמן קדום ולהמשך התורה שבעל פה מן הנביאים ועזרא ונחמיה עד חכמי המשנה", (עמ' 24).

מחקר שנערך בדור האחרון מראה כי התורה שבעל פה אינה יכולה להיות התפתחות של תושב"כ, אלא חייבת להיות תורה שונה ומקבילה. הכוונה למחקרו של ההיסטוריון ד"ר י. נויסנר על משמעות התושבע"פ: (נדפס ב.A.J.S. כרך 1 1976): הנחת המחקר של נויסנר היא שבכדי לעמוד על מהות תורה שבעל פה, יש לבדוק ראשית בצורה אינדוקטיבית את הקשר בין תורה שבכתב לתורה שבעל פה. ובדיקה זו מראה לפי מסקנתו של נויסנר, כי במשנה ובתוספתא ישנה תפיסה שונה לגבי כמה וכמה מושגים הלכתיים. כך למשל הטומאה והטהרה נתפסת בתורה כקשורה בכהנים ובמקדש, ואילו במשניות היא נתפסת כדבר הנוגע לכל אדם בכל מקום. זה מלמד כי אין התורה שבעל פה דברים הנוגעים מתוך התורה שבכתב, אלא תורה נפרדת בעלת רוח נפרדת, שהרי לו נתחיל את למודינו מן הכתובים לעולם לא נגיע להלכות טומאה וטהרה של המשניות. מלאכת חכמי ישראל בדורות האמוראים היתה להיפך: לנסות ולאחד את שתי התורות ע"י דרשות. השוני הגדול בין תורה שבכתב ותורה שבעל פה, רק מוכיח את קדמות ועצמאות תורה שבעל פה, וגודל סמכותה.

כל מי שמכיר את המשנה, רואה כיצד המשנה באה עם מערכת כללים וחוקים שאינה נראית כלל כתוצאה של עיון תמים בתורה שבכתב. דינים רבים ושונים אף מעוררים לפעמים קושי בהתאמתם אל התורה שבכתב. למרות זאת אין ספק כי הפרושים וחכמי המשנה לא זלזלו בתורה ובמשתמע ממנה, ולא התעלמו מן התורה בלי סבה. מכאן עולה ברור כי בישראל נהגה מסורת על פה בכל הנוגע לתורה ולחוקיה, הן בנוגע לפירושם של החוקים, והן בנוגע לחוקים נוספים אחרים שהיו מקובלים בעל פה.

כחה של התושבע"פ כה רב היה, שחכמינו התאימו את התורה אל ההלכה שבעל פה, ולא להיפך. גם כאשר פסוקים מפורשים נראים כסותרים

את ההלכות המקובלות, טרחו חכמים ליישב את הפסוקים כפי ההלכה ולא להיפך.

ההיתר של 'כלאים בציצית' שבא במשניות הקדומות ביותר, אינו נובע מקריאה של התורה. להיפך, לא היינו מצפים מההלכה הפרושית להתיר איסור כלאים בלי הכרח, הרי אפשר להטיל ציצית ממין הבגד. ההלכה הזו היתה נוהגת מדורות קדמונים, מן הסתם מזמן הנביאים שראו לאפשר מצוות ציצית גם במקום כלאים. והדרשות לא באו אלא לבאר היכן רמוז הדבר בתורה.

על קדמות התקנות יש ללמוד מתקנות מעשרות, מעשרות נוהגים בבבל, אך יש הבדל בין בבל לבין ארצות אחרות, בבבל מעשרים בשמיטה מעשר שני. ומסתבר שיסוד התקנה הזו היא בזמן גלות בבל שלא רצו לבטל את המעשרות, והנהיגום שם כמו שהם בא"י. ואילו התקנה של מעשרות בסוריה ועמון ומואב היא מאוחרת ושונה.

לביאורה וקדמותה של תקנת עירוב, ראה ד"ר מנשה ליהמן, (מסות ומסעות, הוצ' מוסד הר' קוק 1982 עמ' 82) שהעירוב יסודו במציאות המזכרת למשל אצל בני סרך היחד "יתערב בהון הרבים" (ו יז) "ולערב את הונו" (ו כב), הכוונה למיזוג רכוש ולקבוצה החיים כקומונה.

דין מעניין מוזכר בתלמוד לענין חמץ בפסח: 'ביטול חמץ', מדובר בענין מחודש מאד, יש להודות, תחת לבער את החמץ כמתואר בתורה 'בל יראה ובל ימצא, באש תשרופו', מניחים אותו במקומו ו'מבטלים', מהותו של הביטול לא נתבררה. ואף במשנה לא מוזכר הביטול, ולכן מתייחסת המשנה לבדיקת חמץ כדאורייתא, כדברי רש"י בתחילת פסחים. מימרא זו נזכרת בשם רב 'הבודק צריך שיבטל' (פסחים ו:), רב לא מחדש את ענין הביטול, אלא מצריך להשתמש גם בו במקביל לבדיקה, אין תיאור בו משתמשים בהנחה הפשוטה של התלמוד 'מדאורייתא בביטול בעלמא סגי'. והנה באגרת חנניה הכהן הגדול ליהודי יב (מראשית ימי הבית השני, בתקופה הפרסית) נכתב: "כעת אתם ספרו ארבעה עשר יום לחדש ניסן ופסח עשו, ומיום חמשה עשר עד יום עשרים ואחר לניסן חג מצות עשו, עתה אתם היטהרו והזהרו מלאכה אל תעשו ביום חמשה עשר וביום עשרים ואחד, אף שכר אל תשתו, וכל דבר אשר חמץ בו אל תאכלו מצות תאכלו... וכל חמץ אשר יש לכם הביאו לחדריכם וחתמו בין הימים האלו". כאן רואים אנו את התיאור המפתיע של הימנעות משריפת החמץ, ובמקום זאת מתעלמים ממנו, חותמים אותו ומתרחקים ממנו (גם לפי דין התלמוד חמץ של נכרי או של הפקר מצריך

מחיצה). המדובר בקהילה שכמעט לא ידעה מה ענין הפסח, כנראה מלשון התשובה, ואולי לכן לא הטיל עליהם הכהן הגדול את דין הביעור כצורתו. ייתכן גם שמבחינה כלכלית לפי התנאים באותו זמן במצרים היה צורך לאגור מזון בצורה מסויימת, שלא ריאלי היה לדרוש מהם להשמידו. אבל לא סביר שיוחנן המציא באופן מקומי ביטול של מצוה מפורשת, ומכאן שמאז ומעולם היה ידוע שהתעלמות מן החמץ יכולה להחליף את ביעורו, גם אם אין הדבר רצוי (לביאור המושג "מדאורייתא", על מצבים שאין הם רצויים גם בלי תקנה מיוחדת, ראה להלן פרק ה הערה 52).

ח"ד מנטל בספרו 'אנשי כנסת הגדולה' מייחס פרק בשם 'על עתיקות ההלכות' (עמ' 186 והלאה), ובו הוא משווה את הלכות חז"ל לעשרות מקבילות בספרים החיצונים הקדומים, המוכיחים כי שניהם ינקו מהמסורת ההלכתית הקדומה, שהיתה קדושה אף לקבוצות הפורשות השונות. "עכשיו יש בידינו הוכחות ברורות כי כמה מן ההלכות המובאות במשנה ובתוספתא, ואף דעות המיוחסות לאמוראים, כבר היו קיימות לפני תקופת החשמונאים" (שם עמ' 187). בין השאר הוא מראה שם את עתיקות דין 'שינוי מראה' במי מקוה, ומהלכות שבת: מצוות תוספת שבת, דברים בטלים בשבת, דיבור על עסקים בשבת, איסור 'אינו מן המוכן' בשבת, פירות הנושרים בשבת, מילוי מים ברשות הרבים, אמירה לנכרי, יחוד בגד לשבת, איסור תענית בשבת, תחום אלפיים אמה, אסור הוצאה, איסור מקלקל, ילוד בהמה. איסורים אחרים: שבועה נגד התורה, מכירת בהמה טמאה לגוי, מכירת עבד לגויים, הפרת נדרים משותפת לארוס ולאב, שמן נכרים, כהן שוטה לראית נגעים, הגבלת גיל לשוטים, 'ארבע קהילות הם', ועוד רבים. לא רק ההלכות היו קיימות, אלא אף טרמינולוגיה דומה היתה קיימת כבר, וצורתה ניכרת גם באופן בו נקלטה בכתות הפורשות. כמו כן לציין שבמגלת המקדש מופיע כב' כסליו כיום השמן' (מגלת המקדש, יגאל ידין), מה שמלמד על קדמות הציון של נס פך השמן בחנוכה (גם אם הלכות הדלקת הנר נקבעו מאוחר יותר כפי שמלמדת מחלוקת בית שמאי ובית הלל, הרי עצם קיומו של הנס והקשר להדלקת הנרות קדום יותר הוא, וכן מוזכר הקשר לאור ולהדלקת נרות ביוספוס ועוד, ולכן היה ענין השמן מקובל גם בחוג בלתי פרושי בעליל כמו מגלת המקדש).

חלקה של התורה שבעל פה אינו רק בפירוש ההלכות, אלא במסגרת רחבה יותר הכוללת הלכות רבות, גם כאלו שאין להם זכר בתורה שבכתב. כך אנו למדים למשל מסדר הלוח הירחי-שמש, ענין רב משמעות בודאי לתורת ישראל הנותנת מקום חשוב לחגים ולתאריכים מדוייקים. מערכת החגים